

מחקר מודע-הקשר ושימוש בשיטות ויזואליות להבנת תפיסות סיכון ומוגנות

בקרב ילדי גן: המקרה של ילדים בדואים מהכפרים הבלתי-מוכרים בנגב

אבתסאם מרעי-סרואן

תקציר

בשנים האחרונות הסוציולוגיה של הילדות ואמנת האו"ם לזכויות הילד מיקדו את תשומת הלב בחשיבות הכללתן של תפיסות ילדים בשיח האקדמי, הפרקטי והמדיניות החברתית, ובכך הביאו לשינוי תפיסתי בדרך שבה חוקרים מבינים את עולמם של הילדים. תפיסה זו שונה במהותה מהתפיסה שהייתה מקובלת אשר למדה על ילדים אך לא מילדים.

מחקר זה הוא מחקר פעולה משתף אשר בחן את תפיסות הסיכון והמוגנות בקרב 30 ילדים בדואים בני 4-5 מאחד הכפרים הבלתי-מוכרים בנגב. המחקר יצא מנקודת הנחה שילדים צעירים מאוכלוסיות מודרות שנמצאות בשוליים, מחזיקים בתפיסות ודעות משלהם לגבי מה שמתרחש סביבם, ויש להם זכות ויכולת לבטא דעות אלו. הנתונים נאספו מהילדים באמצעות שיטות ויזואליות - צילום וציור - נוסף על הסברים מילוליים, ונותחו ניתוח תוכן תמטי תוך הצלבה והשוואה בין הנתונים שהתקבלו מהכלים השונים. נוסף על כך, אימהות הילדים מילאו שאלון סוציו-דמוגרפי.

ממצאי המחקר ביטאו את המחשבות והתפיסות של הילדים הצעירים ואפשרו ללמוד מה מעסיק אותם. הילדים חשפו מגוון רחב של סיכונים העלולים לפגוע בביטחונם וברווחתם והציגו משאבים מגוונים אשר עוזרים להם להתמודד עם הסיכונים ולהגן על עצמם. הממצאים הניבו שבע תמות מרכזיות המייצגות את תפיסת הסיכון והמוגנות בקרב הילדים ואת דרכי ההתמודדות שלהם עם הסיכונים שהם העלו. כל הגורמים שהילדים ציינו - כלי רכב, מקומות, אנשים - מהווים גורמי סיכון ומוגנות בו-זמנית, למעט אחד, שדים ומפלצות, שנתפסו כסיכון בלבד. הממצאים הצביעו על כך שהילדים

מייחסים חשיבות רבה לבית, לסבתא ולאימא כגורמים מגנים שמסייעים להם להתמודד עם המציאות הקשה. כמו כן, הממצאים מלמדים על הילדים כמשאב ידע וכבעלי פעלנות (Agency), כלומר, שיש להם תפיסות של יכולת לפעול ולהשפיע על מצבי הסיכון בסביבתם ולשלוט בתוצאות המתקבלות.

המחקר התייחס להקשרים שונים כמו ההקשר התרבותי, החברתי, ההיסטורי, הגיאוגרפי, הפוליטי ועוד והדגיש שהקשרים אלה מעצבים את תפיסותיהם של הילדים הבדואים. התמונות, הציורים והראיונות עם הילדים הצליחו לתאר את מאבקם היומיומי בסביבת מגוריהם ועשויים לשמש להעלאת המודעות למצב הכפרים ולתמיכה במאבק התושבים.

מילות מפתח: פרספקטיבות של ילדים, מחקר מודע-הקשר, מחקר עם ילדים, שימוש בשיטות ויזואליות, סיכון ומוגנות, ילדים בדואים, כפרים בלתי-מוכרים בנגב.

מחקר מודע-הקשר ושימוש בשיטות ויזואליות להבנת תפיסות סיכון ומוגנות

בקרב ילדי גן: המקרה של ילדים בדואים מהכפרים הבלתי-מוכרים בנגב

אבתסאם מרעי-סרואן

מבוא

ילדים צעירים נחשפים למגוון גורמי סיכון, אך מאמציהם להתמודד עם השלכות הסיכון והטראומה נותרים מוגבלים (Chu & Liberman, 2010). נתוני מחקרים רבים מצביעים על כך שלאירועים המתרחשים בגיל הרך, עלולים להיות השלכות גופניות ונפשיות קשות. עם זאת, רק לעיתים רחוקות ילדים מיוצגים בספרות המחקרית וביוזמות מדיניות וציבורית להגנת הילד (Lieberman, Chu, Van Horn & Harris, 2011; Lieberman & Van Horn, 2011). המחקר הנוכחי בוחן את נקודת מבטם של ילדים בדואים צעירים על סיכון ומוגנות בחיי היומיום ובמרחב המחיה שלהם ובכך הוא תורם לספרות המחקרים ולפרקטיקה מודעת-הקשר. השמעת קולותיהם והכללת נקודת מבטם בהקשר של סיכון ומוגנות בשיח הציבורי והאקדמי, עשויה לתרום להעצמת יכולת ההתמודדות שלהם וליכולתם לגרום לשינוי בחברתם (Smith, 2011). כמו כן, המחקר עשוי להרחיב את הידע של אנשי המקצוע העובדים עם ילדים בגיל הרך, ולסייע להם לבנות תוכניות מניעה והתערבות מותאמות לצורכי הילדים ולעולמם. פרק זה מתמקד תחילה במעורבותם של ילדים בשיח הציבורי והאקדמי ומציג נקודת מבט מודעת-הקשר על סיכון. לאחר מכן, הפרק מספק תיאור של הילדות בחברה הבדואית בכפרים הבלתי-מוכרים. פרק השיטה מתאר את תהליך המחקר ואת הכלים הוויזואליים שנעשה בהם שימוש במטרה לעודד את משתתפי המחקר הצעירים להביע את עצמם. פרק הממצאים מציג שבע תמות שמייצגות סיכון ומוגנות מנקודת ראותם של הילדים ופרק הדיון מתייחס לחשיבות ההקשבה לקולות הילדים, הבנת הפעלנות (Agency) שלהם ואימוץ גישה מודעת-הקשר במחקר עם אוכלוסיות מודרות והקשרים מורכבים.

השתתפותם ומעורבותם של ילדים בשיח הציבורי והאקדמי

השיח הגובר בשנים האחרונות על זכויות ילדים, נתן דגש מיוחד על השתתפותם במחקרים חברתיים (Greene & Hogan, 2005). חוקרים שונים (Dayan & Ziv, 2012; Marey-Sarwan, 2019; Nasie & Diesendruck, 2019; Ponizovsky-Bergelson, Dayan, Marey-Sarwan, Roer-Strier & Wahle, 2020) טוענים שלילדים צעירים יש יכולת להביע תפיסות בעלות ערך לגבי השקפות עולמם וההקשרים שבהם הם חיים. בן-אריה (Ben-Arieh, 2005) מוסיף שיש צורך להכליל את תפיסות הילדים בשיח שמתקיים באקדמיה, בפרקטיקה ובמדיניות.

הסוציולוגיה החדשה של הילדות מדגישה שילדים ממקומות ומקשרים שונים יחוו ילדות שונה (Small, 2001). התיאוריה מציגה שינוי תפיסתי משמעותי להבנת עולם הילדים בכך שהיא מתארת את הילדות כתופעה ייחודית. כמו כן, התיאוריה מציבה את הילדים כבעלי מומחיות וידע על חייהם (Clark, 2011), וכבעלי רעיונות, תפיסות ואינטרסים שנלמדים בצורה הטובה ביותר באמצעות אינטראקציות איתם (Mayall, 2015). תפיסה זו מייצגת שינוי גדול במחקר הקלסי עם ילדים: בעוד שבעבר ילדים נחשבו חסרי יכולת ותלויים באחרים, היום הם נתפסים כמשתתפים ואפילו כחוקרים שותפים (Marey-Sarwan, 2019; Ponizovsky-Bergelson, Roer-Strier, Dayan & Wahle, 2019).

גם האמנה לזכויות הילד (UNCRC - Convention on the Rights of the Child), שנוסחה באו"ם בשנת 1989 ואושרה על ידי ישראל בשנת 1991, מדגישה את זכותו הבסיסית של כל ילד לחינוך, לטיפול, להגנה ולביטחון. האמנה מדגישה את חובתה של המדינה לספק את מירב התנאים להבטחת התפתחותם המיטבית של ילדים בכל התחומים. סעיף 12 של האמנה מדגיש את זכותם של ילדים להתייעץ, להביע את השקפת עולמם ולהשפיע על חייהם ועל השירותים המסופקים להם (UNCRC, 1989).

הזכות להשתתפותם של ילדים בשיח הציבורי והאקדמי הציבה מאז ומתמיד אתגר בפני עולם המבוגרים. אתגר זה רלוונטי במיוחד כאשר מדובר בזכותם להשמיע את קולם ולהשתתף באופן משמעותי בכל הנושאים המשפיעים על חייהם. השתתפותם במחקרים יכולה למלא

תפקיד מרכזי באתגר זה (Eldén, 2013). האמנה לזכויות הילד יוצאת מנקודת הנחה שלחוויות המוקדמות של הילד ולמידת הסיכון או החוסן שאליה הוא חשוף, חשיבות רבה בעיצוב התפתחותו לאורך חייו. כפועל יוצא מנקודת הנחה זו, חוקרים חברתיים החלו לערב ילדים בפרויקטים הבודקים את חוויותיהם והשקפותיהם ובכך להיכנס לעולמם (דיין, 2007; Fraser & Robinson, 2004; Moore, McArthur & Noble-Carr, 2008). לאחרונה חל שינוי בהתייחסות למחקר על ילדים והוא עובר מהתמקדות בסיכונים ובפתולוגיה לחקירת ההתמודדות ונקודות החוזק של ילדים (Ben-Arieh, Casas, Frønes & Korbin, 2014). המחקר הנוכחי מטפל בשני הנושאים האלה ומתמקד בתפיסות סובייקטיביות של סיכון ומוגנות כפי שהן באות לידי ביטוי בתפיסותיהם של ילדים בדואים צעירים בכפרים הבלתי-מוכרים בנגב.

תפיסות סיכון ומוגנות לרווחת הילד

בשנים האחרונות ניכרת עלייה במודעות הציבורית בארץ לנושא סיכון לרווחת הילדים ולהתפתחותם. בשנת 2006 גיבשה הוועדה הציבורית לבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בסיכון (שמיד, 2006), הגדרה המבוססת על האמנה הבין-לאומית לזכויות הילד. בדוח, שמיד הוסיף כמה גורמים שעלולים ליצור סיכון בקרב ילדים או להגביר אותו: מצוקה כלכלית, מצבי משבר במשפחה, מעברים, הגירה, השתייכות לקבוצות מיעוט, מוגבלויות ולקויות למידה. ניכר שהגדרה זו כללית ואינה לוקחת בחשבון משתנים תרבותיים (Nadan et al., 2018), שכן התייחסות לסיכון משתנה מחברה לחברה והיא תלויה בסגנונות הורות ובגורמים סביבתיים-תרבותיים של הילד ומשפחתו (Korbin, 2008).

תפיסות מערביות של סיכון כוללות לעיתים רחוקות גורמים תרבותיים-היסטוריים וחברתיים-פוליטיים. גורמים אלה קריטיים במיוחד כאשר פונים לקבוצות שוליים מודרות ומיעוט ילידי. נדן ואחרים (Nadan et al., 2018), טוענים שלא ניתן לראות בסיכון לילדים הגדרה אוניברסלית שמתאימה לכול. לפיכך, אנשי מקצוע צריכים לבקר מחדש את האוניברסליות בשיח של סיכון כשהם בוחנים סיכון בקרב משפחות וילדים מקבוצות מיעוט מודרות, וצריכים

לקחת בחשבון את ההקשר שהם חיים בו. כמו כן, יש לבחון את הסיכון לילדים עם 'עדשות' מודעות-הקשר הלוקחות בחשבון את ההשפעות של קונפליקט פוליטי, אלימות מבנית, יחסי כוח, אפליה, דיכוי, הקשר היסטורי ומאפיינים תרבותיים בהתפתחות הילד (Marey-Sarwan, 2020; Roer-Strier, 2017; Marey-Sarwan, Roer-Strier & Strier, 2020).

נקודת מבט מודעת-הקשר

המחקר הנוכחי רואה את הסיכון לרווחת הילד מפרספקטיבה תרבותית, ולוקח בחשבון את ההקשרים החברתיים-תרבותיים-פוליטיים-גיאוגרפיים ועוד, אשר מחייבים שימוש בגישה שמתייחסת גם לתנאים אקולוגיים, למנהגים ולערכים חברתיים-תרבותיים. לשם כך, המחקר משתמש בגישה מודעת-הקשר אשר לוקחת בחשבון היבטים של מורכבות, היברידיות, דינמיקה של כוח ושינוי, גורמים מבניים והבנה של השפעת ההקשר החברתי-פוליטי-תרבותי-כלכלי על התפתחותם של ילדים ומנסה להימנע מההנחה שתבוניות הן מונולטיות, אחידות וסטטיות (Roer-Strier & Nadan, 2020; Shalhoub-Kevorkian & Roer-Strier, 2016). בהתאם לרעיון של הגישה המודעת-הקשר אפשר לטעון שנקודת מבטם של ילדים יכולה להוסיף להבנתנו את המורכבות ואת ההקשרים השונים. כך למשל, במחקר שנערך עם ילדים מברית המועצות לשעבר, בלט ההקשר האקולוגי. הילדים במחקר הדגישו סוגיות של בריאות המושפעות ממזג האוויר החם בישראל וסכנת ההתייבשות אם לא שותים מים. ניכר שתפיסות אלו מושפעות מהדאגה המתמדת לבריאותם ולבטיחותם של ילדים לאור התחלואה הגבוהה שהיא תוצאה של הקור העז בארץ מוצאם של ההורים (Ponizovsky-Bergelson et al., 2019).

במחקר אחר שנערך עם ילדים חרדים, נדן וגאנז (Nadan & Ganz, 2018) מצאו שההקשרים של תרבות, דת ורוחניות, נוסף על הקשרים סוציו-פוליטיים ברמת המקרו, הם גורמים המתפקדים בו-זמנית ומעצבים את האופן שבו נתפסים סיכון ומוגנות. מחקר נוסף אשר בחן את התפיסות של ילדים אתיופים בשכונות עוני בישראל מצא שהילדים תופסים את הבית

כמקום שיכול להגן עליהם מפני גנבים, אלימות וסיכונים רבים בשכונה (Ponizovsky, Bergelson et al., 2020).

לאור זאת, לנקודת מבט מודעת-הקשר חשיבות רבה בהקשר של האוכלוסייה הבדואית בכפרים הבלתי-מוכרים, המושפעים מקשיים כלכליים, תרבותיים, גיאוגרפיים וסוציו-פוליטיים היוצרים אווירה מתמדת של סיכון (Marey-Sarwan & Roer-Strier, 2017; Marey-Sarwan, Roer-Strier & Otto, 2018).

ילדות בכפרים הבלתי-מוכרים בנגב

הבדואים בכפרים הבלתי-מוכרים בנגב הם קבוצת מיעוט-ילידי שלה ייחוד היסטורי, פוליטי, חברתי ותרבותי (Nasasra, 2012). הם כוללים כ-100,000 נפשות אשר מתגוררים ב-35 כפרים בלתי-מוכרים רשמית (נח, 2009). כפרים אלה אינם מופיעים במפה הרשמית של ישראל ונחשבים בלתי-חוקיים על פי הגדרת המדינה. בניגוד לאמנה לזכויות הילד של האו"ם, ממשלת ישראל אינה מספקת לכפרים האלה שירותים בסיסיים ותשתיות כגון מים זורמים, חשמל, כבישים, תחבורה ציבורית ומערכות ביוב. שירותים חיוניים כמו בריאות, חינוך ורווחה כמעט שאינם קיימים (Yiftachel et al., 2016). אי ההכרה בכפרים אלה מעמידה את התושבים בפני מציאות מורכבת הכוללת הריסת בתים (Meir, 2005). הבדואים בכפרים אלה מתגוררים בעיקר באוהלים ובצריפים שנבנו מחומרים זולים ובתנאים קשים מאוד (Abu-Bader & Gottlieb, 2009; Human Rights Watch, 2017). עם זאת, הם נחווים בדעתם להישאר על אדמתם כדי למנוע את הפקעתה (Meir, 2005).

הבדואים בכפרים הבלתי-מוכרים חיים במעברים תרבותיים, כלכליים וסוציו-פוליטיים מהירים במסגרת קונפליקט פוליטי מתמשך המשפיע על חיי היומיום שלהם ומעצב אותם (Kaplan & Madjar, 2015). החברה הבדואית מאופיינת בקשרים חברתיים-תרבותיים, בחיים במשפחות מורחבות, באחוז גבוה של אבטלה ובהכנסה נמוכה, כאשר אחוז גבוה ממשקי הבית חיים מתחת לקו העוני (Abu-Bader & Gottlieb, 2009). כמו כן, הם מאופיינים

בשיעור פריון גבוה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2017), גיל נישואין צעיר ואחוז גדול של הרכב משפחתי פוליגמי (Dinero, 2014).

החברה הבדואית נחשבת לחברה קולקטיבית שבה אחריות משותפת בטיפול בילדים והישענות על המשפחה המורחבת כרשת תמיכה (Abu-Bader & Gottlieb, 2009). בקרב הבדואים, האימהות הן המטפלות העיקריות בילדים בתקופת הילדות המוקדמת והן האחראיות על החינוך הבלתי-פורמלי של הילדים ועל העברת מסורות תרבותיות, חברתיות ודתיות כדי לחזק את הסולידריות והנאמנות למשפחה (Marey-Sarwan et al., 2015).

כיום, כ-60% מתושבי הכפרים הבלתי-מוכרים הם ילדים מתחת לגיל 18. למרות הצורך הנרחב בכך, רק שליש מהכפרים כוללים גני ילדים ובתי ספר שנמצאים במבנים ארעיים (Fargeon & Rotem, 2016). באשר למצבם הבריאותי של הילדים, הנתונים מצביעים על שיעור גבוה של בעיות רפואיות, אשפוזים ותאונות בית, ביחס לאוכלוסיות אחרות בישראל (בן רבי, עמיאל, ניג'ם ודולב, 2009); משקל לידה נמוך (Daoud, O'Campo, Anderson, 2009); ושיעור גבוה של תמותת תינוקות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2013). נתונים אלה משקפים את מציאות החיים בכפרים ומצביעים על גורמי סיכון רבים אשר משפיעים על רווחתם ועל ביטחונם של הילדים.

המחקר הנוכחי מנסה לחשוף את הייחודיות של ההקשר התרבותי בקרב ילדים צעירים שבמקרים רבים ההתייחסות אליהם שולית ולהבין את נקודת מבטם, במיוחד לגבי היבטים של סיכון שהמומחים שנויים במחלוקת לגביהם. מתוך רצון לשמוע את קולם של הילדים, מחקר זה מבקש לענות על שתי שאלות: (1) מהן תפיסות הסיכון והמוגנות של ילדים בדואים בני 4-5 מאחד הכפרים הבלתי-מוכרים בנגב? (2) מה הילדים מציעים לשם מניעה, התמודדות וטיפול בסיכונים שהם מעלים?

מתודולוגיה

מחקר זה הוא מחקר איכותני ובו מרכיבים של מחקר פעולה משתף (Shamrova & Cummings, 2017), אשר מדגיש את החשיבות של חוויות סובייקטיביות בהבניית ידע ומהווה חלק מרצף של גישות מחקר משתתפות, שבהן הכוח מתחלק מחדש בין חוקרים למשתתפים (Nolas, 2011). מחקר פעולה משתף הוא אסטרטגיה שנעזרים בה חוקרים אשר מעוניינים להשמיע את קולם של המשתתפים מקבוצות שוליים ולפעול נגד הדרה חברתית (Harcourt, Perry & Waller, 2011).

משתתפי המחקר

שלושים ילדים בדואים שנבחרו בדגימה מכוונת על פי שני קריטריונים מרכזיים: גיל (4-5 שנים) ומקום מגורים (כפר בלתי-מוכר בנגב). המחקר התחיל עם מדגם של ילדים שהוריהם השתתפו במחקר קודם שערכתי בהיותם בני שנה והורחב בהמשך בעזרת דגימת כדור שלג (Patton, 2015). המדגם כלל 16 ילדות ו-14 ילדים המתגוררים באותו כפר המורכב משלוש חמולות גדולות. הילדים הגיעו ממשפחות שגודלן נע בין שלושה ל-11 נפשות וגיל האימהות נע בין 21 ל-44 שנים עם ממוצע של 11 שנות לימוד. בעת ביצוע המחקר, רק שתי אימהות עבדו כמורות בבית ספר מקומי ומרבית האבות עבדו בעבודות מגוונות כמו נהגי משאיות, פועלים במפעל או בענף הבנייה.

הליך המחקר וכלי המחקר

מפאת גילם הצעיר של הילדים, המחקר שילב שני כלים חזותיים - צילום וציור וזאת נוסף על הסברים מילוליים שהילדים סיפקו לצילומים ולציורים וכן שאלון סוציו-דמוגרפי שמולא על ידי האימהות. איסוף נתונים מכמה כלי מחקר סיפק תיאור עשיר של תפיסות הילדים ואפשר לעשות טריאנגולציה ובכך הגביר את אמינות המחקר (Denzin & Lincoln, 2011). קלארק (Clark, 2010, 2011) הציעה להשתמש בגישת הפסיפס (mosaic approach) המורכבת משיטות פעילות שאינן נשענות על המילה המדוברת או הכתובה, כמו ציור, צילום, סיור עם

הילד וכדומה, כאשר מערבים ילדים צעירים מאוד במחקר. חוקרים מצאו ששילוב של מתודולוגיות חזותיות מגביר את שיתוף הפעולה של הילדים, מגביר את ביטחונם ומעודד אותם לספר על נקודת מבטם (Einarsdottir, 2014; Literat, 2013). איסוף הנתונים במחקר נערך בחמישה שלבים, בסביבתם הטבעית של הילדים במשך חופשת האביב בגנים:

השלב הראשון – פנייה לאימהות: פניתי לאימהות, שאת חלקן הכרתי ממחקר קודם שערכתי, הסברתי להן את מטרות המחקר וביקשתי את הסכמתן העקרונית להשתתפות ילדיהן במחקר. לאחר מכן, החתמתי אותן על טופס הסכמה מדעת וביקשתי מהן למלא שאלון סוציו-דמוגרפי. השאלון כלל פרטים על אודות שם הילד, תאריך הלידה, מספר הילדים במשפחה, מיקום הילד במשפחה, מקום מגורים, תעסוקת ההורים והכנסתם.

השלב השני – סדנת צילום והיכרות עם המצלמה: הצילום נחשב משימה מרתקת ומהנה שמעצימה את הילדים מאחר שהם מקבלים ביד כלי (מצלמה) ששייך לעולם המבוגרים ובוחרים בעצמם את התמונה (Poveda, Matsumoto, Morgade & Alonso, 2018). בכך, הצילום מאזן את יחסי הכוחות בין ילדים למבוגרים ויוצר שיח שמאפשר לאחרונים לראות את המציאות ולהבין אותה מנקודת מבטם של הילדים (Lal, Jarus & Suto, 2012).

כשבוע לפני חופשת האביב בגנים (בחודש מרס), בתיאום עם הרכזת והגננת, נפגשתי עם כל הילדים בתוך אשכול גנים שנמצא מחוץ לכפר ואליו הם מגיעים מידי יום. הסברתי לילדים על המחקר, ביקשתי את הסכמתם המוקלטת להשתתף בו והתייחסתי לזכותם להימנע מהשתתפות בכל שלב. כל הילדים הביעו נכונות והתלהבות להשתתף במחקר. לאחר מכן, העברתי סדנת צילום ובה בכל פעם נפגשתי עם שלושה ילדים ולימדתי אותם איך משתמשים במצלמה דיגיטלית. באותו מפגש, אפשרתי להם להתנסות במצלמה בצורה חופשית בתוך הגן ובחצר עד שנוכחתי לדעת שהם שולטים בה.

השלב השלישי – צילום בתוך הכפר: בימי החופשה של הגנים, הגעתי לכפר בתיאום מראש עם האימהות ובכל פעם התלוויתי לשניים-שלושה ילדים. סיפרתי להם שאני מגיעה מעיר רחוקה בצפון הארץ ומעוניינת להכיר את הכפר שלהם וללמוד איך הם חיים וגדלים בו.

ביקשתי מהם לערוך לי סיור מודרך סביב מקום מגוריהם ולעזור לי להבין מה מסכן ילדים ומה עוזר להם להרגיש בטוחים ולחוש שהם מוגנים, על ידי צילום מקומות, אנשים ומצבים בחיי היום-יום. הילדים השתמשו במצלמה בהתלהבות, בביטחון ובמיומנות ובכל המקרים הם ביקשו להמשיך בצילומים מעבר למה שהתבקשו לעשות במסגרת המחקר. כל התמונות של כל ילד הועלו למחשב נייד בתיקייה נפרדת לכל ילד.

השלב הרביעי – בחירת תמונות וריאיון: כשבוע לאחר הסיור בכפר, הצגתי לכל ילד את התמונות שהוא צילם על גבי המחשב הנייד ונתתי לו את האפשרות לבחור בעצמו את התמונה שלפי דעתו משקפת בצורה הטובה ביותר מוגנות ותמונה נוספת שמייצגת לו בצורה הטובה ביותר סיכון (התמונות הוצגו במחשב נייד לחילופין כאשר פעם התחלתי במוגנות ופעם בסיכון). פניתי לילד בשפה ובמונחים המוכרים לו וביקשתי ממנו לבחור מבין התמונות שהוא צילם: "אתה זוכר שבשבוע שעבר עשית לי סיור בכפר וצילמת מקומות, אנשים או חפצים שגורמים לך להרגיש סכנה/להרגיש מוגן? עכשיו אני רוצה שתבחר מבין התמונות שצילמת את התמונה שהכי גורמת לך להרגיש בסכנה/מוגן".

לאחר מכן, נערך ריאיון עם הילדים שכלל את ההסברים שהם נותנים לתמונות ואת הסיבה לבחירתן (Clark, 2004, 2010). ההקשבה לקולם נבעה מההכרה בזכותם להישמע ומההבנה שביכולתם לתרום לידע על נושאים הקשורים בחיי היומיום שלהם. יש לציין שהראיונות נערכו בכפר, לפעמים באחד הבתים ולפעמים במרחב הפתוח מתחת לסככה או מתחת לאחד העצים. חלק מהראיונות נערכו בקבוצות קטנות של שניים-שלושה ילדים וחלקם נערכו בצורה אינדיבידואלית וזאת בהתאם למרחק בין הבתים או לזמינות הילדים. אחרי שהילד בחר תמונה, ביקשתי ממנו: "ספר לי על התמונה שבחרת". המשך הריאיון נקבע לפי ההסברים שהילד נתן ותגובות הילדים אם נכחו בשיחה. במידת הצורך, הוספתי שאלות הרחבה והבהרה כמו: "ספר לי עוד על כך...", "מה אתה עושה כשאתה נתקל בסיכון כזה?" "למי אתה פונה?" וכדומה. במהלך השיחות, השתמשתי בשפה לא מילולית כמו קשר עין, הנהון בראש, מבט ומילים מעודדות כמו "אהה", "זה נשמע מעניין". במהלך הראיונות הקפדתי

על שימוש בשאלות פתוחות המעודדות את הילד לדבר ולהוביל את השיחה בהתאם לרעיונותיו. ההערות המילוליות תועדו והשיחות הוקלטו.

השלב החמישי - שלב הציור: הציור הוא כלי ביטוי נגיש המשלב את דמיונם של הילדים. לעיתים קרובות אנשי המקצוע מתחום בריאות הנפש מעריכים את התפתחותם של ילדים באמצעות שימוש הציור (Einarsdottir, 2010). לאחרונה, מחקרים בוחנים את ציורי הילדים מנקודת מבט חדשה: במקום להתמקד בנושא הציור, הם מתמקדים בתהליך עצמו, בכוונות ובפרשנות של הילדים (Hall, 2011; Flee & Li, 2016). מאחר שהציור נחשב דרך טבעית להבעת רגשות וקוגניציה, הוא מאפשר תובנה פסיכולוגית ופנומנולוגית לגבי חווית הילדים בנושא סיכון ומוגנות. ברמה הפנומנולוגית, הציור עוזר לילד לבטא סוגיות שקשה לו לבטא מילולית. כך שהשימוש בציור במחקר הנוכחי חורג מעבר להיותו כלי אומנותי שמבטא את תפיסותיהם ומצבם הרגשי בכך שהוא מסייע לילדים לבטא את עצמם ולהשמיע את קולם (Huss, Kaufman & Siboni, 2014).

שלב הציור נערך כשבוע אחרי שלב הצילום. כל ילד קיבל צבעים ודף ציור בגודל 3A חצוי באמצעות קו כאשר על צד אחד מודבק סמלון (אימוג'י) שמח ועל הצד השני סמלון עצוב. כל ילד התבקש לצייר לסירוגין בצד אחד מקומות, אנשים או חפצים שגורמים לו להרגיש בטוח ובצד השני מקומות, אנשים או חפצים שגורמים לו להרגיש בסכנה. בסיום הציור, בדומה לראיון שנערך בשלב הצילום, הילד התבקש להסביר את הציור שלו ולענות על השאלה כיצד אפשר להימנע מגורם הסיכון שצייר או להתמודד איתו. הציורים נסרקו והוחזרו לילדים. בסוף שלב זה, כל ילד קיבל ערכה שכוללת דפים וצבעים במתנה.

עיבוד הנתונים

ניתוח הנתונים נעשה על התכנים המילוליים שהצטרפו לכלים הוויזואליים (צילומים וציורים) שהיוו אמצעים שדרכם הילדים הביעו את עצמם. כל הראיונות נערכו בערבית, שהיא שפת האם שלי ושל המשתתפים. השיחות המוקלטות תומללו ונותחו ניתוח תמטי. ראשית, קראתי את הראיונות כמה פעמים וזיהיתי קטגוריות מפתח ונושאים שעלו מתוך הנתונים שנאספו

מהתמונות והציורים בנפרד (Dockett, Einarsdottir & Perry, 2011). לאחר מכן, השווייתי קטעים של נתונים שהתקבלו משני הכלים תוך ציון נקודות דמיון ושוני ביניהם (שקדי, 2011). קטגוריות המפתח שזוהו בשלב הקודם נותקו ממקומן ומסדרן המקורי וקושרו יחד כך שנוצר סדר מושגי חדש. כדי להבטיח תקפות ולהגביר את אמינות הדיווח והפרשנות, כ-50% מכלל החומרים נותחו על ידי חוקרת מנוסה מחממת נבט¹. במצבים שהייתה אי התאמה בניתוח, דנו בממצאים עד שהגענו להסכמה.

סוגיות אתיות

מחקר אשר מערב ילדים צעירים כמשתתפים, מאתגר ומעלה סוגיות מתודולוגיות ואתיות רבות במיוחד מאחר שהוא עוסק בסוגיות של סיכון ומוגנות. המחקר הנוכחי קיבל אישור מוועדת האתיקה של מכון מופת. לפני תחילת המחקר, ביקשתי את הסכמתם של הילדים להשתתפות וסיפקתי להם תנאים בטוחים שכללו סביבה מוכרת עם אנשים מוכרים ואווירה רגועה. כמו כן, הדגשתי את אפשרותם לסגת בכל שלב מהמחקר במקרה שהם אינם חשים בנוח (Smith, 2011). נוסף על כך, כל האימהות של הילדים חתמו על טופס הסכמה מדעת. כדי להבטיח את זכותם של הילדים והוריהם לסודיות ואנונימיות, בדיווח על ממצאי המחקר השתמשתי בשמות בדויים.

תוקף ואמינות

המתודולוגיה של המחקר דורשת חוקרים שלהם הכשרה נרחבת וניסיון במחקר עם ילדים צעירים. תחום ההכשרה שלי וניסיוני בעבודה עם ילדים צעירים כמרצה לגיל הרך, סייעו לי מאוד ביצירת תקשורת איתם. כמו כן, היותי חוקרת ערבייה אשר חולקת עם הנחקרים את

¹ המחקר הנוכחי נערך במסגרת לימודי הפוסט-דוקטורט במכון מופת והוא חלק מפרויקט מחקרי ארצי רחב היקף אשר התנהל בחממת נבט למחקר מודע-הֶקְשֶׁר בתחום ילדים בסיכון - בית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית באוניברסיטה העברית בירושלים.

אותה שפה וחוקרת את החברה הבדואית בנגב בתשע השנים האחרונות, עובדה שאפשרה לי ליצור קרבה ולהפחית את פחדיהם (שקדי, 2011).

ממצאים

ממצאי המחקר מבטאים את קולותיהם, את מחשבותיהם ואת תפיסותיהם של ילדים בדואים צעירים ומאפשרים הצצה לתכנים המעסיקים אותם. ממצאים אלה מביאים לידי ביטוי את עולמם הפנימי ודבריהם 'ובאו כפי שנאמרו על ידם בשיחות שהתנהלו בעקבות הצילומים והציורים. הילדים חשפו מגוון רחב של סיכונים שעלולים לפגוע בביטחונם ורווחתם אך גם גורמים שיכולים להגן עליהם. נוסף על כך, הם התייחסו לגורמים שיכולים להיות מסוכנים ומגנים בו-זמנית. הממצאים הניבו שבע תמות המציגות את תפיסותיהם של הילדים ביחס לגורמי הסיכון והמוגנות ודרכי ההתמודדות שלהם עם הסיכונים שהציגו. למרות המצב, ואולי בגללו, חלקם פיתחו אסטרטגיות שמשקפות תחושה של פעלנות, כלומר, יכולת לפעול ולהשפיע כדי למנוע סיכון או להגן על עצמם מפני מצבים מסוכנים. אסטרטגיות אלו מסייעות להם, לפי תפיסתם, למנוע סיכון ולהתמודד עם מצבים שמסכנים אותם. הילדים התייחסו לאסטרטגיות שעושות שימוש במשאבים אישיים וחברתיים זמינים, כמו הימנעות, התנהגות זהירה, התרחקות מגורמים מסכנים, רגש אהבה לדמויות מהמשפחה ובקשת עזרה מהם, נקיטת פעולות אקטיביות ושימוש במשאבים הנשענים על דמיונם ויכולת היצירתיות שלהם. מושגים כמו פעלנות (Agency) וחוסן בלטו הן בתפיסות עולמם הבסיסיות, הן כדרך להתמודדות ולהסתגלות למציאות הקשה של חייהם. הממצאים הראו שבמקרים רבים הם ראו עצמם אחראים לגורלם והתייחסו ליכולתם האישית לשמור ולהגן על עצמם ולמנוע את הסיכון. הממצאים 'וצגו בסדר יורד לפי מספר הפעמים שבהן הוזכר כל אחד מגורמי הסיכון במהלך הראיונות. למשל, הגורם כלי רכב הופיע ב-39 אמירות כגורם סיכון, בני אדם הופיעו ב-36 אמירות כגורמי סיכון ובתמה האחרונה עצים וצמחים - הופיעו בעשר אמירות כגורמי סיכון.

"המכונית נוסעת מהר ודורסת את הילד": כלי רכב כגורמי סיכון

הילדים הביעו חשש גדול מכלי רכב שונים כמו מכוניות, רכבות, משאיות, טרקטורים וג'יפים שנתפסו כגורמי סיכון משמעותיים ביותר, במיוחד כשהם נוסעים במהירות בדרכי עפר המובילות לכפר. וליד (בן 5) צילם מכונית נוסעת במהירות וסיפר על מקרה שבו הוא בעצמו נדרס ונפגע קשה: "פעם המכונית דרסה אותי והעצמות נשברו וכאב לי מאוד ולקחו אותי לבית החולים אך אני עדיין חזק". כדי להתמודד עם סכנת הדריסה, וליד הוסיף וסיפר שהוא משחק בתוך הבית ובחצר וכך המכוניות לא פוגעות בו. עלי (בן 4.7) צייר רכבת ולידה דמות של ילד מת וסיפר: "ראיתי בטלפון של אימא ילד קטן שהלך עם אימו והרכבת נסעה מהר מאוד ולא עצרה ושניהם נדרסו". כדי להימנע מסיכון דומה הוא הציע לחפש מקום מסתור או בור ולהתחבא בתוכו עד שהרכבת תחלוף מהמקום. כלי רכב עלולים לסכן גם בעלי חיים ובכך להפחיד את הילדים. כך למשל, נואל (בת 4.5 - איור 1) ציירה משאית שדורסת כלב ואמרה: "ציירתי משאית גדולה שדורסת כלב והכלב מת וירד ממנו הרבה דם". מחמד (בן 4.10) צייר מכונית נוסעת ואמר: "המכונית מסוכנת כי היא פוגעת בנו ועושה תאונה ויורד לנו הרבה דם". כששאלתי אותו איך אפשר למנוע סכנה זו, הוא הציע ללחוץ על דוושת העצירה במכונית כשהם נוסעים עם אבא והרמזור מתחלף לאדום.

איור 1: משאיות כגורמי סיכון (נואל, בת 4.5)

חלא (בת 4.8 - איור 2) ציירה בית ומעליו מטוס, כביש ומכונית גדולה וסיפרה על הפחד שלה מהמטוס והמכונית: "אני פוחדת מהמטוס שנופל על הבית שלנו ושורף אותו והמכונית עושה תאונת דרכים והבנות נדרסות". בתשובה לשאלתי מה אפשר לעשות במקרה כזה היא ענתה: "אני רצה לבית מהר מהר".

איור 2: מטוסים ומכוניות כגורמי סיכון (חלא, בת 4.8)

"היא מפחדת עלינו ודואגת לנו": התייחסות למבוגרים

לפי תפיסתם של הילדים, למבוגרים יש השפעת ניכרת על היווצרותם של מצבי סיכון ומוגנות. מבוגרים דוגמת אנשים זרים, גנבים, שוטרים וחיילים תוארו כדמויות מפחידות ומאיימות על שלומם ורווחתם של הילדים. ג'עפר (בן 5) צייר בית עם דלת גדולה ולידה דמות גבוהה וסיפר: "ציירתי גנב, הוא מגיע אלינו בלילה, גונב את הבית וגונב אותנו". כששאלתי אותו מה הוא עושה במצב כזה הוא סיפר שהוא רץ להתחבא אצל סבתו.

אלהאם (בת 4.4 - איור 3) ציירה דמות גדולה באמצע הדף וסיפרה על האלימות הפיזית מצד דודה: "הדוד שלי מרביץ לי בבית שלו. הבית שלו קרוב אלינו והוא מפחיד אותי". היא חזרה ארבע פעמים על אותו משפט והפחד ניכר בפניה: "אני מפחדת ללכת אליהם" לשאלתי מדוע, היא ענתה: "הם לא באים אלינו ואנחנו לא הולכים אליהם. פעם הייתי אצלם והוא עשה עצמו מפלצת והפחיד אותי, הוא גם נתן לי סטירה על הלחי והכאיב לי". כששאלתי מה היא עושה במקרה כזה, היא שתקה ואחרי כמה דקות אמרה: "לא אלך אליהם שוב".

איור 3: אלימות פיזית כסיכון (אלהאם, בת 4.4)

במקביל לחשש ולפחד מהדוד שנתפס כדמות אלימה ומאיימת, מדברי משתתפי מחקר רבים עולה שבכוחם של מבוגרים משמעותיים מתוך המשפחה לסייע במצבים של סיכון ולהעניק תחושת ביטחון ומוגנות. דמויות משמעותיות כמו סבתא, אימא, אבא, אחים

ואחיות, תרמו לתחושת חוסן וסלוגניות. דמות הסבתא והאימא קיבלו התייחסות מיוחדת ותוארו כדמויות אשר מספקות הגנה פיזית ורגשית באמצעות הענקת חום, אהבה, תמיכה ואכפתיות. חלא (בת 4.8) סיפרה שהיא רואה באימה מקור ביטחון כשהיא נתקלת במצב מסוכן: "כשאני שומעת את המטוס מתקרב, אני שמה ידיים על האוזניים ורצה לאימא. גם אם אני רואה מכונית מתקרבת במהירות אני בורחת ומתחבאת אצל אימא". ביסאן (בת 5 - איור 4), כמו ילדים רבים, התייחסה לסבתא כמספקת צרכים פיזיים ורגשיים ואמרה: "ציירתי ילדה ויש לה אחות, היא הולכת לסבתא והיא שמחה ויושבת וכשהיא הולכת לסבתא היא משקה את הפרח שלה והפרח יוצא יפה ויושבים אצל סבתא והיא עושה לנו תה". ילדים נוספים סיפרו שהם משחקים אצל סבתא ורצים אליה כשהם מרגישים פחד ואיום.

איור 4: סבתא כמספקת צרכים פיזיים ורגשיים (ביסאן, בת 5)

"כשהורסים את הבית שלנו אנחנו הולכים לבית של סבתא": המקום - הבית והכפר

בתיאור המקום, הילדים התייחסו לבית ולמקומות שונים ומגוונים בסביבת הכפר אשר מהווים גורמי סיכון ומוגנות. הילדים תיארו מקומות רבים אשר עלולים להוביל לפגיעה או למוות. ממצא זה משמעותי מאוד בהקשר של הכפרים הבלתי-מוכרים שבהם אין מרפאות, כך שכל פגיעה בשלומם הפיזי של הילד דורשת ברוב המקרים הליכה ארוכה עד הכביש הראשי ומשם נסיעה למרפאה שנמצאת בעיר הקרובה.

בתיאור גורמי סיכון בסביבה הקרובה הילדים התייחסו לעמוד החשמל המרכזי שנמצא באמצע הכפר, לגרוטאות וערמות האשפה בסביבתם הקרובה, לאבנים שנוצרות בעקבות הריסת בתים ובהן מתחבאים נחשים, לבארות הביוב הפתוחים, לחשש מטביעה בוואדי שמתמלא במי גשמים ולגדר של שדה התעופה הצבאי שצמוד לכפר. מוניף (בן 4.5 - תצלום 1) צילם את עמוד החשמל המרכזי שמספק חשמל ליישובים שנמצאים ליד הכפר אך לא לכפר עצמו ותיאר אותו כגורם סיכון: "אסור לשחק בעמוד החשמל כי מתחשמלים ונופלים ממנו ויורד דם מהראש ולוקחים אותנו לבית החולים". מוניף הציע להתרחק מהעמוד ולא לשחק בו כדי להימנע מסכנת הנפילה והפגיעה הנגרמת מכך.

תצלום 1: עמוד החשמל המרכזי בכפר כגורם סיכון (מוניף, בן 4.5)

סבא' (בת 4.9) צילמה את בית דודה שעומד בפני הריסה וסיפרה: "זה הבית של הדוד שלי, הצבא רוצה להרוס אותו. יש עליו מלא ברזלים ואם מתקרבים אז יורד דם. פעם נכנס ברזל לאחותי רוקייה וכאב לה מאוד ולקחו אותה לבית החולים ושם הרופאים תפרו לה את היד". כששאלתי את סבא' מה צריך לעשות כדי להימנע מסיכון במצב כזה, היא הציעה להסיר את הבלוקים והברזל ולהתרחק מהמקום. עדנאן (בן 5), צילם את הוואדי וסיפר: "כשירד הרבה גשם, הוואדי מתמלא וילדים קטנים יכולים לטבוע ולמות". הוא הציע להתרחק מהוואדי ולשחק רק בבית.

לעומת הסכנות הפיזיות הרבות שהילדים הזכירו, הם הדגישו את המרכזיות של הבית הפיזי והרגשי ואת החשש מאובדנו. הילדים התייחסו לבית כמקום שתורם לתחושת מוגנות וביטחון ותיארו אותו כמקום שבו הם משחקים ונהנים, אוכלים, ישנים ואליו הם בורחים כשהם מפחדים. וסים (בן 4.3 – תצלום 2) הפנה את המצלמה פנימה ובחר לצלם את חדרו ואמר: "הבית מגן עלינו כי הוא יפה ומסודר ואין בו דברים שיכולים לפגוע בנו".

תצלום 2: הבית המסודר כגורם תחושת מוגנות (וסיים, בן 4.3)

חלק מהילדים ציירו את חצר הבית וסיפרו על תחושת המוגנות והחדווה המלווה את היופי והאסתטיקה של המקום. חסין (בן 4.7 - איור 5) צייר את הבית של סבתו כמקום נעים ונוח שמגן עליו מפני הגשם ואמר: "ציירתי את הבית של סבתא שלי, כשיורד גשם אני נכנס אליו מהר להתחבא". סראב (בת 4.8) ציירה את הבית שלה ואמרה: "ציירתי את הבית שלנו. כי אם נשארים בבית, אז לא נופלים ולא נוגעים בבוץ".

איור 5: בית סבתא כגורם תחושת מוגנות (חסין, בן 4.7)

"מהכבשה אנחנו שותים את החלב ואוכלים את הבשר": בעלי חיים כגורמי סיכון

ומוגנות

למרות הימצאותם של בעלי חיים רבים בסביבת הכפר של משתתפי המחקר הצעירים, במקרים רבים הילדים התייחסו אליהם כמקור סכנה ואיום. הם דיברו על כלבים משוטטים, גמלים נושכים, סוסים דוהרים ונחשים שמתחבאים בערמות הקש ובתוך הגרוטאות והאשפה. במקביל, הם הזכירו בעלי חיים שונים אשר מהווים מקור תזונה עיקרי ומספקים למשפחה בשר, ביצים וחלב.

ליאלי (בת 4.10 - תצלום 3) צילמה ערמה של קש שבתוכה לדעתה מתחבאים נחשים ואמרה: "יש כאן נחשים מסוכנים, אם מתקרבים אליהם הם הורגים אותנו". לשאלתי איך אפשר להימנע מסכנה זו היא ענתה: "להתרחק משם ואסור לתפוס את הנחש ולהביא אותו הביתה". נוסף על הצילום, גם במשימת הציור ליאלי בדומה למחמד, נרג'ס, נסרין ואחרים, ציירה נחש וסיפרה על חששה ממנו. הילדים סיפרו שמסוכן מאוד להתקרב לנחשים שעלולים להכיש ולהרוג אותם. הם הציעו להתרחק מהנחש ולקרוא לאדם מבוגר להרוג אותו ולזרוק אותו לתוך האש.

תצלום 3: ערמת קש שעלולים להסתתר בה נחשים כגורם סיכון (ליאלי, בת 4.10)

במקביל, בעלי חיים שונים תוארו כגורמים מגנים, במיוחד כשהם מספקים אוכל ושמירה מפני גנבים. הילדים הסבירו שתרנגולות מספקות בשר וביצים, עיזים מספקות בשר וחלב והכלבים שהם מגדלים מספקים שמירה. לאורך כל הראיונות והפעילויות עם הילדים, ניכר שנושא התזונה והאוכל מעסיק את אותם לאור העוני, המחסור והמצב הכלכלי הקשה.

"השמש מייבשת את הכביסה ואת הנעליים כשאימא מנקה אותן": תופעות טבע

כגורמי סיכון ומוגנות

תופעות טבע ונושאים הקשורים במזג האוויר הוזכרו במקרים רבים כגורמי סיכון ובחלק מהמקרים כגורמים מגנים. כאמור, בכפרים הבלתי-מוכרים אין תשתיות חשמל, כך שהתושבים נאלצים להשתמש בתאים סולריים ולנצל את אנרגיית השמש לצורך חימום ותאורה בבתיים הבנויים מחומרים זולים וגגות אסבסט. בימים מעוננים או גשומים, התאים הסולריים אינם יכולים לספק חשמל ושעות הלילה חשוכות מאוד. בהתאם למצב המתואר, הופעת השמש ביום והירח והכוכבים בלילה, מקבלת משמעות מיוחדת כגורמים מגנים.

רוב התופעות שהוזכרו כסיכון נקשרו לחששם של הילדים מהחושך והקור ומאובדן הבית מהגשמים והרעמים. אברהים (בן 4.11 - איור 6) צייר את ביתו וסיפר על חששו מהגשם שעלול לגרום נזקים לבית: "הגשם יורד על הבית ואנחנו נכנסים והגג נשבר והגשם מרטיב את המזרנים והבגדים שלנו".

איור 6: גשם כגורם סיכון (אברהמים, בן 4.11)

לעומת החשש מהגשמים והרוחות, השמש והירח תוארו כגורמי מוגנות שמספקים חום, תאורה ומאפשרים ייבוש בגדים, נושא שהוא משמעותי בהקשר של עוני ומחסור בפרטי לבוש. אחמד (בן 5) צייר שמש והסביר: "השמש זורחת ומייבשת את הבית והבגדים שלנו". ניבאל (בת 4.6) ציירה ירח וסיפרה שהוא מאיר בלילה ועוזר לילדים לראות את הדרך ולחזור לביתם בשלום.

"השדים באים בחושך ואוכלים ילדים": שדים ומפלצות כגורמי סיכון

הממצאים הראו שליצורים כמו שדים ומפלצות יש נוכחות חזקה בחייהם של ילדים בדואים. יצורים אלו הופיעו בציורים רק בהקשר של סיכון, פגיעה ומוות ותוארו כיצורים מאיימים שמופיעים עם רדת החשיכה ומתחבאים מאחורי העצים ובתוך הבארות. הילדים ייחסו ליצורים אלה כוחות, תיארו את מראם החיצוני המאיים וסיפרו עליהם סיפורים מורכבים ודמיוניים. הם הסבירו שהשדים והמפלצות חוטפים ילדים ואוכלים אותם ונעלמים באור כשיש כוכבים, ירח ושמש. כך למשל, דאליה (בת 4.7) צילמה שיח פרחים גדול שלדבריה עם רדת החשיכה מתחבא מאחוריו שד ואמרה: "צילמתי עץ עם פרחים יפים, וכשהלילה, כשהשמש שוקעת אני מרגישה שיש מאחוריו כמו שד". בתשובה לשאלתי מה היא עושה כשהיא מרגישה שיש שד, היא ענתה שהיא עוצמת את עיניה ולא מסתכלת על שיח הפרחים.

כרים (בן 5 - איור 7) צייר מפלצת גדולה ולידה סכינים גדולות והסביר: "ציירתי סכינים ואם הם דוקרים משהו בבטן אז הוא מת". שאלתי: "של מי הסכינים האלה? מי מחזיק אותם?" כרים השיב: "המפלצות מגיעות בלילה ליד הבית ומחזיקים סכינים שבהם הורגים ילדים קטנים". כדי להימנע מסכנה זו, כרים הציע: "צריך להישאר בבית ואם בא לי לשחק אז אלך לביתה של סבתא".

איור 7: שדים ומפלצות שמחזיקות סכינים כגורם סיכון (כרים, בן 5)

ליאן (בת 4.3) צילמה ערמת גרוטאות וסיפרה שבערמה מתחבאים שדים שמופיעים בעיקר בשעות הלילה: "יש הר של מכוניות מקולקלות ומלא אוטובוסים שבורים ובהם מתחבאים מפלצות בלילה, הן חוטפות ילדים ואוכלים אותם". כדי להתמודד עם המפלצות היא מציעה לפנות את הגרוטאות למקום רחוק ושהילדים ישחקו רק בתוך הבית.

"אם כואבת הבטן, שותים את המים מעלי הזית וישנים": עצים וצמחים כגורמי סיכון

ומוגנות

במהלך הראיונות עם הילדים, עצים וצמחים הופיעו כגורמים שאומנם עלולים לסכן אותם, אך בעיקר כגורמים אשר עשויים להגן עליהם. תיימא (בת 4.10 - איור 8) ציירה עץ גבוה ואש גדולה ותיארה: "כאשר האש נופלת על העץ מלמעלה, הילד נכווה כולו

ולוקחים אותו למיון ועושים לו ניתוח, אחר כך הוא נשאר שם שבועיים וחוזר לביתו".
היא המשיכה ואמרה: "אסור להתקרב מהאש ומהעץ הבוהר כדי שלא נמות".

איור 8: עץ ואש כגורמי סיכון (תימא, בת 4.10)

סעיד (בן 4.3) הצביע על החשש שלו מהשריטות שהוא עלול לקבל כשהוא מתקרב לשיחים היבשים ואמר: "הכדור נפל על השיח ואחותי אסררה הלכה להביא אותו ונשרטה וירד לה דם בפנים ובידיים". כדי להימנע ממקרים דומים, סעיד הציע לעקור את השיח ולשרוף אותו עם האשפה.

במקביל, הממצאים הצביעו על כך שעצים וצמחים יכולים להיות גורם מגן שמספק ריפוי עממי, מקום משחק מוצל, מקור להסקה ולהזנה. איוב (בן 4.4) אמר: "העץ נותן לנו צל ועצי הסקה ואנחנו משחקים מתחתיו ונהנים. אנחנו גם אוכלים ממנו". למרות המודעות של הילדים לצורך בחימום בחורף, מראם (בת 5) דיברה על ההנאה שהייתה לה מהעץ הגדול שהיה ליד ביתה ושאביה חתך לצורך הסקה בחורף: "בחורף אבא חתך את העץ

הגדול במסור והכניס בתוך התנור. הייתי עצובה כי אהבתי לטפס על העץ עם בני הדודים".

הילדים התייחסו גם לצמחים ולפרחים הצבעוניים כגורם מוגנות והתייחסו ליופי שהם מספקים. אמיר (בן 5) צילם את הצמחים והדשא הסינטטי בכניסה לביתו ואמר: "אימא שותלת צמחים כדי שהבית שלנו יהיה יפה ואנחנו שומרים עליהם. אם באים גנבים ועוקרים אותם, היא מביאה עוד ושותלת אותם ואנחנו משחקים לידם". גם תקווה (בת 4.9 - תצלום 4), צילמה שורה של עציצים ורודים המונחים בכניסה לביתה וסיפרה: "אנחנו משקים את העציצים כדי שיגדלו ויישארו יפים ואני נהנית להסתכל עליהם והבית שלנו יהיה יפה".

תצלום 4: צילום עציצים ואסתטיקה בתוך הבית כגורמי מוגנות (תקווה, בת 4.9)

חשוב לציין שלמרות שכל הילדים משתתפי המחקר לומדים בגן טרום-חובה ארעי שנמצא בשולי הכפר, הגן או צוות הגן לא הופיעו באיורים ובתצלומים ולא הוזכרו במהלך הראיונות כגורמי סיכון או מוגנות.

דין

פרק זה התבסס על מחקר שנועד לבחון את תפיסותיהם ולשמוע את קולם של ילדים בדואים צעירים בנושא סיכון ומוגנות בחיי היומיום ובמרחב המחיה שלהם מנקודת מבט מודעת-הקשר (context-informed perspective). הממצאים הצביעו על כך שילדים מחזיקים בדעות משלהם לגבי חוויות ומציאות חייהם ושהם מודעים לסיכונים הרבים אשר פוגעים בשלומם וברוחותם. באמצעות שימוש בכלים ויזואליים (צילום וציור) ובמתודולוגיה מחקרית המותאמת ליכולותיהם הקוגניטיביות, התקשורתיות, הרגשיות וההתנהגותיות (Rolbiecki, 2015), הילדים היו מסוגלים להביע את עצמם ולהפיק מידע חשוב (Darian-Smith & Henningham, 2014). מתוך הממצאים עולה שגורמים כמו כלי רכב, בני אדם, מקומות, בעלי חיים, גורמי טבע וצמחים, נתפסו על ידם כגורמי סיכון ומוגנות בו-זמנית, כאשר ניתן משקל גדול יותר ומשמעותי יותר לגורמי הסיכון. במקביל, הילדים התייחסו לנושאים מופשטים כמו יצורים דמיוניים (שדים ומפלצות) כגורמי סיכון שמפחידים ומאיימים על חייהם ועל שלומם.

הממצאים הראו שההקשרים הסוציו-פוליטיים-תרבותיים של הילדים מהכפרים הבלתי-מוכרים (Marey-Sarwan, 2019), כבני החברה הבדואים, העניקו משמעות לתפיסותיהם והשפיעו עליהם. השפעה זו באה לידי ביטוי בממצאים שהיו רוויים בביטויים המשקפים פגיעות, אלימות, אובדן ומוות. נושא המוות היה שזור לאורך הממצאים ועלה בקרב ילדים רבים בהקשרים שונים, כמו פגיעה מכלי רכב שונים, אובדן הבית בשל תופעות טבע או בשל הריסתו על ידי המדינה, בעלי חיים מסוכנים, שדים ויצורים דמיוניים מפחידים ועוד. נראה שמשותפי המחקר הצעירים עסוקים במוות יותר מכפי שהמבוגרים חושבים (Kübler-Ross, 2011).

ממצאי המחקר דומים לממצאים שהתקבלו במחקרים קודמים אשר בחנו תפיסות סיכון בקרב הורים בדואים מהכפרים הבלתי-מוכרים בנגב (Marey-Sarwan & Roer, 2018; Strier, 2017). משני המקרים עולה שתפיסות סיכון ומוגנות מושפעות מהנורמות התרבותיות ומההקשר הסוציו-פוליטי. בשניהם הייתה

התייחסות למפגעים הסביבתיים הרבים ולחשש התמידי מאובדן הבית. ניכר שהילדים חווים ומודעים לסכנות ורחוקים מלהיות מוגנים מהם כפי שמצופה על פי האמנה לזכויות הילד (United Nations, 1989). מתוך הממצאים נראה שבדומה להורים, הילדים הצעירים תופסים את המציאות הפוליטית ואת האנשים שאמורים לספק להם תחושת ביטחון, כמו שוטרים וחיילים, כמקור סיכון ואיום. סביר להניח שהילדים גיבשו ראייה זו כפועל יוצא של תיווך ההורים והקהילה ובמקרים רבים, מתוך נוכחותם בעת כניסת כוחות משטרה לכפר או הריסת בתים (Shalhoub-Kevorkian, 2019).

לעומת החוויות השליליות שהילדים מעלים ביחס לתנאי חייהם והסכנות הרבות המשפיעות על ביטחונם ורווחתם, הממצאים הצביעו על גורמי חוסן אשר מסייעים להם להתמודד עם המציאות הקשה. בין גורמים אלו נמנו המשפחה והבית המאזנים תדיר בהריסה כגורמי הגנה וביטחון מרכזיים בקרב הילדים. דמויות נשיות במשפחה, במיוחד סבתות ואימהות, מילאו מקום מרכזי בתחושת המוגנות בקרב רוב הילדים בכך שסיפקו צרכים פיזיים, הגנה וצרכים רגשיים של חום, אהבה ואכפתיות (Ponizovsky-Bergelson et al., 2019). הגנה זו הורחבה לבית כמקום שנתפס כמפלט מפני סכנות (על אף היותו בנוי מחומרים זולים שאינם יציבים) וכמספק הגנה פיזית ורגשית כאחת. ממצא זה חשוב במיוחד בהקשר של הריסת בתים תכופה בכפרים. המרכזיות של המשפחה והבית בלטה גם במחקר עם ילדים מהקהילה החרדית (אמיתי, 2016). בשני המחקרים, ההורים ופנים הבית נתפסו כגורמים מגנים באופן דיכוטומי כאשר הסכנות נתפסו כבאות מן החוץ. אפשר להסביר את הדמיון בין שתי הקהילות בכך ששתיהן מאופיינות כקהילות מסורתיות, קולקטיביות ופטריארכליות (Nadan & Ganz, 2018) שמייחסות דגש רב למשפחה ולבית לעומת הסביבה החיצונית. עם זאת, במחקר מקביל שנערך בקרב ילדים אתיופים בישראל (Wahle, Ponizovsky-Bergelson, 2017) נמצאה אמביוולנטיות ביחס לבית, כמקום שבו עלולות להתרחש סכנות, בעיקר ביטחונית ובטיחותיות.

בהתאם לתיאוריית הסוציולוגיה החדשה של הילדות (Clark, 2011 ;Mayall, 2015), השתתפותם של ילדים צעירים החיים בעוני והדרה במחקר הנוכחי, נתנה להם במה להשמיע את קולם ובכך אתגרה תפיסות ילדות מסורתיות כמרחב מוגן מהמציאות ואפשרה לראות אותם באור חדש. התיאוריה הציגה את דימוי הילד כאדם חזק עם עוצמה, יכולת ומודעות למה שקורה בסביבתו ובעל יכולת לפעול ולשנות, ולא כאדם חלש שזקוק תמיד להדרכת המבוגר כפי שמצופה בתפיסה המסורתית (Vandenbroeck & Bouverne-De Bie, 2006).

ממצאי המחקר הנוכחי העידו על הבנתם של הילדים את ההקשר ואת גבולות יכולתם בתנאים הקיימים. עם זאת, נראה שלעיתים הילדים חשו שבידם להשפיע על סביבת חייהם ולהתמודד עם גורמי הסיכון, באופן המבטא פעלונות - מושג המתפתח באופן תלוי הקשר חברתי-תרבותי ופוליטי, שהגדרתו מושפעת מהתפיסות הסביבתיות לגבי זכויות, אזרחות ומוסר (Oswell, 2013) ומתבטא בחוויה של להיות בעל אפשרויות ויכולת בחירה (Hilppö, Lipponen, Kumpulainen & Rainio, 2016).

המושג פעלונות עשוי להעניק מידה מסוימת של כוח והשפעה פוליטית לקבוצות אוכלוסייה שנחשבות בדרך כלל כקבוצות מוחלשות, מודרות ועניות. היבט זה תאם את קבוצת הילדים הבדואים שהשתתפו במחקר. בדומה לממצאי מחקרן של פוניזובסקי-ברגלסון ואחרים (Ponizovsky-Bergelson, Dayan, Wahle & Roer-Strier, 2019), גם בממצאי המחקר הנוכחי נמצא שבתפיסת הפעלונות של הילדים, בלט במיוחד הרכיב הרגשי המלווה את פעולותיהם, בין שמדובר ברגשות חיוביים של אהבה וחום ובין שמדובר ברגשות שליליים כמו פחד, חשש וחרדה. כמו כן, הממצאים מלמדים על הילדים כמשאב ידע וכבעלי רצון ויכולת לפעול כדי להשפיע על מצבי הסיכון בסביבתם המשפחתית והחברתית ולמנוע אותם. בכך הילדים מראים יכולת לשלוט בתוצאות המתקבלות מגורמי הסיכון הן במישור המעשי, הן במישור הפרשני של הפעולה. הפעלונות באה לידי ביטוי בתגובתם כשהתבקשו להציע דרכי התמודדות עם

הסיכונים הרבים שהעלו. מסיפוריהם אפשר ללמוד על תודעתם ודרכי התמודדותם עם מצבי הסיכון, באופן המשקף את כוחותיהם ומשאביהם הסובייקטיביים והיחודיים. הממצאים הראו שהילדים הצעירים נוטלים אחריות ונוקטים פעולות אקטיביות כדי להגן על עצמם מפני הסיכונים הרבים בחייהם. מתשובותיהם ניכרת הבנה שנגד איום קיומי יומימי כמו בארות, וואדי מוצף, מכונות שנוסעות בדרכים לא סלולות, רכבת שחוצה את הכפר, פגעי מזג אוויר כשאין חשמל לחימום וכדומה, אין פתרונות ממוסדים רבים שאפשר לאמץ. ברוב המקרים, הילדים סיגלו לעצמם אסטרטגיות משלהם ויכולת לנהל מצבים מול האיום התמידי על ביטחונם ורווחתם. אסטרטגיות אלו משתמשות במשאבים זמינים כמו התעלמות, הימנעות, התרחקות ממקומות מסוכנים ופנייה להורים, נוסף על משאבים הנשענים על דמיונם ויכולת היצירתיות שלהם. בחירה באסטרטגיות אלו מעידה על הבנה ועל יכולת ההתמודדות היומית עם מציאות חייהם למרות ההקשר והתנאים הקיומיים הקשים שלהם.

מצד אחד, חרדות ופחדים הופיעו כמעט בכל הנושאים שעלו, ומצד שני, הילדים חשפו רפרטואר של אמצעי התמודדות עם גורמי הסיכון, שחושף את החוסן שלהם בהתמודדות עם עולם משופע באיומים. עם סיטואציות קשות כמו מטוסים, בעלי חיים, פגעי מזג האוויר ואפילו עם השדים. נראה שהפער בין יכולת ההתמודדות וגילם הצעיר של הילדים, יוצר פחדים רבים שמבטאים את עולמם הפנימי ובאים לידי ביטוי בשיחות ובציורים סביב שדים. ההתייחסות לשדים במחקר הנוכחי ייחודית לקבוצה תרבותית זו של ילדים ולא נמצאה במחקרים מקבילים שבחנו סוגיות של סיכון ומוגנות (למשל, לנצקרון, 2015; אמיתי, 2016; Wahle et al., 2017). ההיגיון התרבותי (Roer-Strier & Rosental, 2001) מאחורי הנחת השדים בסיפורי הילדים, ככל הנראה הוא ניסיונם של ההורים לשמור על ילדיהם מבחינה פיזית לאור הסכנות הסביבתיות הרבות. משיחות עם ההורים, עולה שהם נוהגים להפחיד את ילדיהם משהות מחוץ לבית בשעות החשיכה לאור הסכנות הרבות האורבות בסביבה.

על אף שהמחקר הציג שאלות דיכוטומיות לגבי סיכון ומוגנות, הילדים הדגימו חשיבה מורכבת, גמישות מחשבתית ויצירתיות ביחס לתכנים רבים. אומנם הם שיקפו חשיבה מוחשית וקונקרטית, המאפיינת ילדים בגיל הרך, אך גם העלו תכנים מעולם הדמיון ותכנים שמתייחסים לתפיסה **גם וגם**, גורמים המגנים עליהם ומסכנים אותם גם יחד (לדוגמה, כלי רכב, בני אדם, מקומות, בעלי חיים, גורמי טבע וצמחים). הילדים משתתפי המחקר, הצליחו להסביר את בחירתם באנשים, מקומות וחפצים שיכולים לסכן אותם ולהגן עליהם בו-זמנית.

מגבלות המחקר

למרות שמספר המשתתפים במחקר זה גבוה יחסית למחקר איכותי, הממצאים מייצגים רק את המשתתפים הספציפיים ולא ניתן להכליל אותם ביחס לילדים אחרים שעברו ניסיון דומה. במחקר עם ילדים קטנים ייתכן שהם לא יבינו את המשימות שיתבקשו למלא במלואן (Einarsdottir, 2007). עם זאת, הממצאים מצביעים על כך שרוב הילדים הבינו את שאלות המחקר והצליחו להתבטא.

השלכות המחקר

מחקר זה מספק למשתתפי המחקר הצעירים הזדמנות להשמיע את קולם ולחלוק את פחדיהם ואת חוויות חייהם בכפר. השימוש בכלים מתודולוגיים מתאימים ליכולתם הקוגניטיבית של הילדים, עודד אותם לשתף את עמדתם ומחשבותיהם (Dayan & Ziv, 2012; Einarsdottir, 2014; Literat, 2013). נוסף על כך, העובדה שאני דוברת ערבית, מומחית בגיל הרך, מכירה את התרבות ואת הכפרים הבלתי-מוכרים ממחקרים קודמים, סייעה לי לבסס אמון עם הילדים. בזכות נקודות החוזק הללו, המחקר הנוכחי מצביע על תרומות תיאורטיות ופרקטיות.

תרומה תיאורטית

הכללת ילדים צעירים מאוכלוסיות מודרות שנמצאות בשוליים במחקר, ולמידה מתפיסותיהם בנוגע לסיכון ומוגנות מודעי-הקשר, מהווה בסיס ללמידה על אודותיהם ותרומה משמעותית לעולם המחקר.

תרומה פרקטית

השתתפותם של ילדים מאוכלוסיות מודרות במחקר והיכרות עם תפיסותיהם, עשויה להעצים אותם, ללמוד מהם ולהבין עם מה הם מתמודדים ובכך תאפשר יצירת מענה רגיש לתרבות (culturally sensitive) ומותאם לצורכיהם. הבנת תפיסותיהם תאפשר לאנשי המקצוע להדגיש את הגורמים התומכים בילד ומצמיחים אותו על-פי תפיסתו ותפעל לחיזוק כוחותיו. כמו כן, הבנת הפעלנות של הילדים, עשויה להביא את קובעי המדיניות להעריך יותר את תרומתם של הילדים, לתמוך ברווחתם ולהיות רגישים יותר לצורכיהם (Podesta, 2017). אימוץ פרקטיקה מודעת-הקשר מאפשרת שיתוף פעולה עם הילדים כסוכני שינוי למען תכנון תוכניות מניעה והתערבות מותאמות לתרבות ולהקשר ועיצוב שירותים מותאמים לעולמם ולצורכיהם הייחודיים.

כמו כן, המחקר מצביע על החשיבות של יישום מחקר שמנהל דיאלוג אמיתי עם ילדים ומשלב אותם בנושאים מרכזיים בחייהם. הממצאים מוכיחים שחשוב להכשיר סטודנטיות וסטודנטים לשוחח עם הילדים, להיות קשובים להם וללמוד את תפיסותיהם בקשר לעולמם ולצורכיהם הרגשיים-חברתיים, הקוגניטיביים והתרבותיים (Dayan & Ziv, 2012). בכך, המחקר תורם לאנשי חינוך העוסקים בגיל הרך, לסטודנטיות ולסטודנטים במכללות להכשרת עובדי הוראה. בהתאם לכך, אנשי חינוך וסטודנטים לגיל הרך יוכלו לאמץ כלים ויזואליים כמו צילום להבנת עולמו של הילד ולהתאים את התכנים המועברים בגן כך שיהיו משמעותיים לילד ולקוברים מעולמו ומתחומי העניין שלו.

תרומה מתודולוגית

המחקר מאפשר דיון מתודולוגי המאפשר עידוד ילדים צעירים להשתתף במחקר כדי לבטא את תפיסותיהם. השילוב של כלים ויזואליים מותאמים לגיל הילדים וליכולתם הקוגניטיבית נוסף על הסברים מילוליים, מאפשר למקם את חוויותיהם בתוך סביבתם ולהבין אותם בהקשר, אך גם את החוויה הסובייקטיבית שלהם כפי שהם מגדירים אותה.

הממצאים מספקים בסיס אמפירי חזק לקריאה לפעולה לשיפור רווחתם של ילדים. בעצם הצגת נקודת מבטם של משתתפי המחקר הצעירים יש אמירה פוליטית שמתייחסת לזכותם של ילדים מאוכלוסיות מודרות ומושקעות שנעלמו מהשיח הציבורי-פוליטי, להשמיע את קולם ואת סיפור חייהם כפי שהם מבטאים אותם. אני מקווה שהקשבה לילדים וחשיפת נקודת המבט שלהם בנושא סיכון ומוגנות, תעודד את מקבלי ההחלטות ליישם את האמנה לזכויות הילד ואת זכותם של ילדי הכפרים הבלתי-מוכרים לחיות בכבוד ובביטחון. כל פתרון מוצע להגנה על ילדי הכפרים הבדואים, שאינו מסוגל להתמודד עם האפליה, השוליות והמצוקות, או שאינו לוקח בחשבון את צורכי הקהילה ואת סיפוק הצרכים הנחוצים, דינו כישלון והמשך הדיכוי המבני והקונפליקט המתמשך.

רשימת מקורות

- אמיתי, א' (2016). תפיסות סיכון ומוגנות בקרב ילדים חרדים בגיל הרך מחקר מודע-הקשר. חיבור לשם קבלת תואר "מוסמך בחינוך", האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בן רבי, ד', עמיאל, ש', ניג'ם, פ' ודולב, ט' (2009). ילדים באוכלוסייה הבדואית בנגב. מאפיינים, צרכים ודפוסי שימוש בשירותים. ארגון שתי"ל והמועצה לכפרים לא-מוכרים - מאירס-ג'וינט - מכון ברוקדייל.
- דיין, י' (2007). הכשרת מחנכים ומחנכות לגיל הרך: הפרספקטיבה של ילדים וילדות בגן. האוניברסיטה העברית.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2013). שנתון סטטיסטי לישראל.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2017). שנתון סטטיסטי לישראל: האוכלוסייה המוסלמית בישראל.
- לנצקרון, י' (2015). תפיסות סיכון ומוגנות בקרב ילדים בני 3-6 ממושב דת-לאומי. חיבור לשם קבלת תואר "מוסמך בעבודה סוציאלית", האוניברסיטה העברית בירושלים.
- נח, ח' (2009). הכפרים שישנם אינם: הכפרים הבדואים הלא-מוכרים בנגב. פרדס. פוניזובסקי-ברגלסון, י', אשתר, י', דיין, י', רוארסטריר, ד' וואלה, נ' (2019). היבטים של agency בפרספקטיבות של ילדים וילדות. מגמות, נד(2), 71-94.
- שמיד, ה' (2006). דין וחשבון הוועדה הציבורית לבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בסיכון. מוגש לראש ממשלת ישראל ולשר הרווחה.
- שקדי, א' (2011). המשמעות מאחורי המילים: מתודולוגיות במחקר איכותני - הלכה למעשה. רמות.

- Abu-Bader, S., & Gottlieb, D. (2009). Poverty, education and employment in the Arab-Bedouin society: A comparative view. *ECINEQ*, 37, 1–63. <http://www.ecineq.org>
- Ben-Arieh A. (2005). Where are the children? Children's role in measuring and monitoring their wellbeing. *Social Indicators Research*, 74, 573–596.
- Ben-Arieh, A., Casas, F., Frønes, I., & Korbin, J. E. (2014). Multifaceted concept of child well-being. *Handbook of Child Well-Being*, 1, 1–27.
- Chu, A. T., & Lieberman, A. F. (2010). Clinical implications of traumatic stress from birth to age five. *Annual Review of Clinical Psychology*, 6, 469–494.
- Clark, A. (2004). The Mosaic Approach and research with young children. In A. Lewis, M. Kellett, C. Robinson, S. Fraser & S. Ding (Eds.), *The reality of research with children and young people* (142–161). Sage.
- Clark, A. (2010). Young children as protagonists and the role of participatory, visual methods in engaging multiple perspectives. *American Journal of Community Psychology*, 46(1–2), 115–123. <http://dx.doi.org/10.1007/s10464-010-9332-y>.
- Clark, A. (2011). Breaking methodological boundaries? Exploring visual, participatory methods with adults and young children. *European Early Childhood Education Research Journal*, 19(3), 321–330. <http://dx.doi.org/10.1080/1350293X.2011.597964>.

- Daoud, N., O'Campo, P., Anderson, K., Agbaria, A. K., & Shoham-Vardi, I. (2012). The social ecology of maternal infant care in socially and economically marginalized community in southern Israel. *Health Education Research*, 27, 1018–1030.
<http://dx.doi.org/10.1093/her/cys052>
- Darian-Smith, K. & Henningham, N. (2014). Social research and the privacy and participation of children: Reflections on researching Australian children's play lore. *Children & Society*, 28, 327–338.
- Dayan, Y., & Ziv, M. (2012). Children's perspective research in pre-service early childhood student education. *International Journal of Early Years Education*, 20(3), 280-289.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y.S. (2011). *The SAGE Handbook of Qualitative Research* (4th Ed.). Sage Publications.
- Dinero, S. (2014). Neo-polygamous activity among the Bedouin of the Negev, Israel: Dysfunction, adaptation or both? *Journal of Comparative Family Studies*, 43(4), 495-503.
- Dockett, S., Einarsdottir, J., & Perry, B. (2011). Balancing methodologies and methods in researching with young children. In D. Harcourt, B. Perry & T. Waller (Eds.), *Researching young children's perspectives* (68-81). Routledge.
- Einarsdottir, J. (2007). Research with children: Methodological and ethical challenges. *European Early Childhood Education Research Journal* 15(2), 197-211.

- Einarsdottir, J. (2010). Children 's experiences of the first year of primary school. *European Early Childhood Education Research Journal*, 18(2), 163-180.
- Einarsdottir, J. (2014). Children 's perspectives on the role of preschool teachers. *European Early Childhood Education Research Journal*, 22(5), 679-697.
- Elden, S. (2013). Inviting the messy: Drawing methods and 'children's voices'. *Childhood*, 20(1), 66–81.
- Fargeon, B., & Rotem, M. (2016). *Enforcing distress: House demolition policy in the Bedouin community in the Negev*. Coexistence Forum for Civil Equality.
- Fleer, M., & Li, L. (2016). A child-centred evaluation model: Gaining the children's perspective in evaluation studies in China. *European Early Childhood Education Research Journal*, 24(3), 342–356.
- Fraser, S., & Robinson, C. (2004). Paradigms and philosophies. In S. Fraser, V. Lewis, S. Ding, M. Kellett & C. Robinson (Eds.), *Doing research with children and young people* (59-78). Sage.
- Greene, S., & Hogan, D. (2005). *Researching children's experience: Methods and approaches*. SAGE.
- Hall, E. (2011). The role and the value of drawing in early education. *International Journal of Early Years Education*, 17(3), 179-190.
- Harcourt D., Perry, B., & Waller, T. (Eds.). (2011). *Researching Young Children's Perspectives: Debating the Ethics and Dilemmas of Educational Research with Children*. Routledge.

- Hilppö, J., Lipponen, L., Kumpulainen, K., & Rainio, A. (2016). Children's sense of agency in preschool: A sociocultural investigation. *International Journal of Early Years Education*, 24(2), 157-171.
- Human Rights Watch. (2017). *World report*. <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/israel/palestine>.
- Huss, E., Kaufman, R., & Sibony, A. (2014). Children's drawings and social change: Food insecurity and hunger among Israeli Bedouin children. *British Journal of Social Work*, 44(7), 1857-1878.
- Kaplan, H., & Madjar, N. (2015). Autonomous motivation and pro-environmental behaviours among Bedouin students in Israel: A self-determination theory perspective. *Australian Journal of Environmental Education*, 31(2), 223-247.
- Korbin, J. (2008). Child neglect and abuse across cultures. In G. Robinson, U. Eickelkamp, J. Goodnow & I. Katz (Eds.), *Contexts of child development: Culture, policy and intervention* (122–129). Asbury Seminary.
- Kübler-Ross, E. (2011). *On children and death: How children and their parents can and do cope with death*. Simon & Schuster.
- Lal, S., Jarus, T., Suto, M. J. (2012). A scoping review of photovoice method: Implications for occupational research. *Canadian Journal of Occupational Therapy*, 79(3), 181-190.
- Lieberman, A. F., Chu, A., Van Horn, P., & Harris, W. W. (2011). Trauma in early childhood: Empirical evidence and clinical implications. *Development and Psychopathology*, 23(2), 397-410.

- Lieberman, A. F., & Van Horn, P. (2011). *Psychotherapy with Infants and Young Children: Repairing the Effects of Stress and Trauma on Early Attachment*. New York, NY: Guilford Press.
- Literat, I. (2013). "A pencil for your thoughts": Participatory drawing as a visual research method with children and youth. *International Journal of Qualitative Method*, 12, 84-98.
- Marey-Sarwan, I. (2019). 'Seeing through their eyes': Towards understanding risk and protection perspectives of young Bedouin children in the unrecognized villages of the Naqab. *Children & Society*, 1-19. Published online doi:10.1111/chso.12364
- Marey-Sarwan, I., Otto, H., Roer-Strier, D., & Keller, H. (2015). Parenting among the Arab Bedouins in the Naqab desert in Israel: Children are a gift from God. In G. Nicolas, A. Bejarano., & D. L. Lee (Eds.), *Contemporary parenting: A global perspective* (105-123). Routledge.
- Marey-Sarwan, I., & Roer-Strier, D. (2017). Parent's perceptions of risk for children: Case study of Bedouin parents from unrecognized villages in Israel. *Social Service Review*, 91(2), 171-202.
- Marey-Sarwan, I., Roer-Strier, D., & Otto, H. (2018). Contextualizing risk and protection: Perceptions of Bedouin mothers from unrecognized villages in the Naqab. *American Journal of Orthopsychiatry*, 88(3), 306-317.
<http://dx.doi.org/10.1037/ort0000282>
- Marey-Sarwan, I., Roer-Strier, D., & Strier, R. (2020). Blurring the borders with Anzaldúa in context-informed, anti-oppressive research: The

- case of Bedouin women. *British Journal of Social Work*.
<https://doi.org/10.1093/bjsw/bcaa113>
- Mayall, B. (2015). The sociology of childhood and children's rights. In W. Vandenhoe., E. Desmet., D. Reynaert & S. Lembrechts (Eds.), *The Routledge international handbook of children's rights studies* (93-109). Routledge.
- Meir, A. (2005). Bedouin, the Israeli state and insurgent planning: Globalization, localization or globalization? *Cities*, 22, 201–215.
<http://dx.doi.org/10.1016/j.cities.2005.03.008>
- Moore, T., McArthur, M., & Noble-Carr, D. (2008). Little voices and big ideas: Lessons learned from children about research. *International Journal of Qualitative Methods* 7(2), 77–91.
- Nadan, Y., & Ganz, Z. (2018). Perspectives of ultra-Orthodox children in Israel on risk and protection: The intersection of culture, religion, spirituality, and socio-political context. *Childhood*, 25(3), 325-339.
- Nadan, Y., Roer-Strier, D., Gemara, N., Engdou-Vanda, S., & Tener, D. (2018). In the eyes of the beholder: Parental and professional value mismatch in child risk and protection in two communities in Israel. *International Journal of Psychology*, 53(2), 23–33.
- Nasasra, M. (2012). The ongoing Judaisation of the Naqab and the struggle for recognizing the indigenous rights of the Arab Bedouin people. *Settler Colonial Studies*, 12, 81–107.
<http://dx.doi.org/10.1080/2201473X.2012.10648827>

Nasie, M., & Diesendruck, G. (2019). What children want to know about in-and out-groups, and how knowledge affects intergroup attitudes? *Social Development*, 1-18.

<https://doi.org/10.1111/sode.12408>.

Nolas, S. M. (2011). Reflections on the enactment of children's participation rights through research: Between transactional and relational spaces. *Children and Youth Services Review*, 33(7), 1196–1202. <http://dx.doi.org/10.1016/j.childyouth.2011.02.014>.

Oswell, D. (2013). *The agency of children: From family to global human rights*. Cambridge University Press.

Patton, M.Q. (2015). *Qualitative Research & Evaluation Methods: Integrating Theory and Practice, 4th edn*. Sage: Thousand Oaks, CA.

Podesta, J. (2017). Children's agency: 'Getting by, getting back, getting out and getting organised' under welfare-to-work in Australia. *Children & Society*, 31, 353–364.

Ponizovsky-Bergelson, Y., Dayan, Y., Marey-Sarwan, I., Roer-Strier, D., & Wahle, N. (2020). Young children's perspectives of risk and protection. In D. Roer-Strier, & Y. Nadan (Eds.), *Context-Informed Perspectives of Child Risk and Protection in Israel* (263-287). Springer's Child Maltreatment Series.

Ponizovsky-Bergelson, Y., Dayan, Y., Wahle, N., & Roer-Strier D. (2019). A qualitative interview with young children: What encourages or inhibits young children's participation? *International Journal of Qualitative Methods*, 18, 1-9. doi: 10.1177/1609406919840516.

- Ponizovsky-Bergelson, Y. J., Roer-Strier, D., Dayan, Y., & Wahle, N. (2019). Children's Perspectives of Risk and Protection. In T. Tulviste, D. L. Best & J. L. Gibbons (Eds.), *Children's Social Worlds in Cultural Context* (201-216). Springer.
- Poveda, D., Matsumoto, M., Morgade, M., & Alonso, E. (2018). Photographs as a research tool in child studies: Some analytical metaphors and choices. *Qualitative Research in Education*, 7(2), 170-196.
- Roer-Strier, D., & Nadan, Y. (Eds.). (2020). *Context-Informed Perspectives of Child Risk and Protection in Israel*. Springer's Child Maltreatment Series.
- Roer-Strier, D., & Rosental, M. (2001). Socialization in changing cultural contexts: A search for images of the "Adaptive Adult." *Social Work*, 46(3), 215–228.
- Rolbiecki, A. J. (2015). *Waiting for the cold to end: A qualitative exploration of Photovoice as a therapeutic intervention with survivors of sexual assault* (Doctoral dissertation). University of Missouri, Columbia.
- Shamrova, D. P., & Cummings, C. E. (2017). Participatory action research (PAR) with children and youth: An integrative review of methodology and PAR outcomes for participants, organizations, and communities. *Children and Youth Services Review*, 81, 400-412.
- Shalhoub-Kevorkian, N. (2019). *Incarcerated Childhood and the Politics of Unchilding*. Cambridge University Press.

- Shalhoub-Kevorkian, N., & Roer-Strier, D. (2016). Context-informed, counter-hegemonic qualitative research: Insights from an Israeli/Palestinian research team studying loss. *Qualitative Social Work, 15*, 552–569.
- Small, M. F. (2001). *Kids: How biology and culture shape the way we raise our children?* Doubleday.
- Smith, A. B. (2011). Respecting children's rights and agency: Theoretical insights into ethical research procedures. In B. Perry, D. Harcourt & T. Waller (Eds.), *Young children's perspectives: Ethics, theory and research* (11-26). Routledge.
- United Nations. (1989). *Convention on the Rights of the Child*. United Nations.
- Vandenbroeck, M., & Bouverne-De Bie, M. (2006). Children's AGENCY and educational norms a tensed negotiation. *Childhood, 13*(1), 127-143. doi:10.1177/0907568206059977
- Wahle, N., Ponizovsky-Bergelson, Y., Dayan, Y., Erlichman, O., & Roer-Strier, D. (2017). On the margins of racism, immigration and war: Perspectives on risk and protection of young children of Ethiopian origin in Israel. *European Early Childhood Education Research Journal, 25*, 305–320.
- Yiftachel, O., Roded, B., & Kedar, A. (2016). Between rights and denials: Bedouin indigeneity in the Negev/Naqab. *Environment and Planning A, 48*, 1–33.
- <http://epn.sagepub.com/content/early/2016/07/20/0308518X16653404.full.pdf+html>